

ДОРИВОР ЎСИМЛИКЛАРНИ ТЕРИШ, ҚУРИТИШ ВА САҚЛАШ УСУЛЛАРИ

Н.З. Арабова

*Тошкент давлат аграр университети, Экология ва ботаника кафедраси
доценти, биология фанлари номзоди arabova_nodira@mail.ru*

N.Z. Arabova

*Tashkent State Agrarian University, Docent of Ecology and Botany department, PhD
arabova_nodira@mail.ru*

Annotation: Ушбу мақолада доривор ўсимликлар ҳақида маълумотлар бериш билан бирга, улар таркибидаги биологик фаол бирикмалар, ўсимликларни териш, қуритиш ва сақлаш усуллари ҳам ёритиб берилган.

Key words: Доривор ўсимликлар, хом-ашё, қуритиш, куртаклар, илдизпоя.

Доривор ўсимликларнинг организмга таъсири уларнинг таркибидаги биологик фаол бирикмаларнинг миқдорига боғлиқ. Бу бирикмалар ўсимликнинг ҳар хил қисмларида турли миқдорда тўпланади. Дори тайёрлаш учун ўсимликнинг керакли қисмлари турли муддатларда йиғилади. Масалан, пўстлок, куртак эрта баҳорда, барг ўсимлик гуллаши олдидан ёки гуллаганда, гуллари тўлиқ очилган вақтда, мева ва уруғлари пишганда, ер ости органлари (илдизи, илдизпояси ва пиёзи) эрта баҳорда ёки кеч кузда йиғиб олинади.

Ўсимлик маҳсулотини тўғри тайёрлашнинг – асосий омилларидан бири тоза хом – ашё олиш ҳисобланади. Доривор хом – ашёни талаб даражасида тайёрлаш учун куруқ об – ҳавода, кундузги соатларда ўсимликнинг керакли қисмлари йиғиб олинади. Ўсимликнинг асосий қисми сутканинг кундузги вақтида тайёрланади, шифобахш таъсир қилувчи моддалар одатда ўсимликнинг ер усти қисмида бўлади. Ўсимликнинг илдизи ва илдизпоясини (ер ости қисмини) ҳар қандай вақтда ва ҳар қандай об – ҳавода тайёрлаш мумкин, чунки кўпчилик ҳолларда улар қуритишдан олдин ювилади.

Доривор ўсимликларни тайёрлашда йиғиш календаридан келтирилган муддатлар ва ўсимликнинг ўсиш даври инобатга олинади. Доривор ўсимликларни тайёрлашда керакли кўринишларда тўғри йиғиш муҳим аҳамиятга эга. Ўсимлик онтогенезининг турли даврларида органлари ва қисмларида биологик фаол моддалар кўп ёки кам миқдорда тўпланади. Муддатидан барвақт ёки кечикиб терилган ўсимлик органлари ҳеч қандай доривор хусусиятга эга бўлмаган хом – ашё бўлиши мумкин. Қоидага кўра, биологик фаол моддаларнинг катта миқдори гуллаш даврига, барг ва гул чиқарадиган вақтига тўғри келади, куртакда – уларнинг бўртиш даврида, ер ости қисмида эса (илдиз, илдизпоя) – меваларнинг етилиш даврида; пўстлоқлар эса баҳорда тўла шифобахш қийматга эга бўлади. Йиғилган ўсимликлар диққат билан

сараланади, бегона аралашмалар ҳамда доривор бўлмаган ўсимликлар олиб ташланади; ишлатилмайдиган поя ва илдизлари, чириган қисмлари ажратилади. Йиғиш учун ишлатиладиган идиш мутлақо тоза, қуруқ ва ҳидсиз бўлиши лозим. Битта идишга бир вақтнинг ўзида бир нечта ўсимлик турларини йиғиш мумкин эмас. Тайёр бўлган ўсимликлар эҳтиётлик билан идишларга жойлаштирилади ва исиб кетишининг олди олинади. Бундай ҳолда ўсимликлар шифобахшлик хусусиятини йўқотмайди. Териб олинган ўсимликлар ёйилади ва қуриштириш учун юпка қатлам қилиб тахланади. Ўсимликларни тўда қилиб қўйиш ёки тунда шиша идишларни очиқ ҳолда қолдириш тавсия қилинмайди.

Куртаклар эрта баҳорда бўртишни бошлаган лекин тўлиқ ёйилмаган вақтида терилади. Бу даврда улар бальзамли ва смоласимон моддаларга бой бўлади. Йирик куртаклар (қарағайники) пичоқ билан кесилади, майда куртаклар (қайин дарахти куртаги) шохлари қуригандан кейин майдаланилади. Куртакларнинг бўртиши бир неча кун давом этади. Бу даврда уларни тезроқ териб олиш тавсия этилади, чунки бу пайтда куртаклар ривожланиши натижасида ёзилишни бошлаган бўлади.

Пўстлоқ. Баҳорда шира ҳаракати бошланган (апрель - май) – давр пўстлоқ териш учун энг яхши вақт ҳисобланади. Бу даврда пўстлоқ ёғочликдан энгил ажралади. Ўткир пичоқ ёрдамида 25 – 30 см узунликдаги ёш новда учидан ва асосидан айлана қилиб кесилади, сўнгра узунасига кесиб бирлаштирилади ҳамда тарновча кўринишидаги пўсти йиғиб олинади.

Барглар. Баргларни йиғишнинг яхши даври – ўсимликлар гуллашни бошлаган вақти ҳисобланади. Улар одатда қўл билан терилади. Тўпланган хом – ашё қуриштирилади ва бегона аралашмалардан тозаланади.

Ўтлар. Ўтларни одатда ўсимлик гуллашни бошлаган даврда терилади, ўроқ, пичоқ ёки тоққайчи билан кесилади. Қалин бўлиб ўсган ўсимликлар бегона ўтлардан тозаланади, кейин эса ёнига қийшайтириб тўғриланади ва ўриб олинади.

Гуллар. Гуллар ва тўпгуллар гуллашни бошланғич давридан бошлаб қўл билан узиб терилади ва гуллашнинг охиригача йиғиб олинаверади. Гуллаб бўлган тўпгуллар ва гуллар терилмайди.

Мева ва уруғлар. Ҳаммасидан кўпроқ етилган мева ва уруғлар биологик фаол моддаларга бой бўлади. Шунинг учун тўлиқ етилган мева ва уруғлар танлаб терилади. Пишган мевалар қўлда терилади ва саватларга 3 – 5 см бўлган қатламда жойлаштирилади, ҳар бир қатлам орасига ўт ёки шохлар тахланади. Ушбу шароитда мевалар қаттиқ сиқилмайди ва бир-бирига ёпишиб қолмайди.

Илдиз ва илдизпоялар. Илдиз, илдизпоя ва пиёзбошлар ўсимликлар вегетациясини тугатган тиним даврида (ёзнинг охири - кузда), яъни ер устки қисмлари қуригандан кейин терилади. Бундан ташқари уларни эрта баҳорда ер усти қисми ўсишига қадар териш мумкин. Илдизлар белкурак ёрдамида қовланади ва панжа ёки хасткаш билан тупроқдан ажратилади. Кейин уларни силкитиш ёрдамида тупроқдан тозаланилади, ер усти қисми, ингичка илдизлар, зарарланган ва чириган

жойлари кесиб ташланади ва совуқ сувда ювилади. Яхшилаб ювилган хом – ашё мато ёки бошқа тоза тўшалган нарсалар устига қуритиш учун ёйилади ва қуритилади. Хом – ашё юқори сифатли бўлиши учун қуритиш имкон қадар тезроқ амалга оширилиши керак.

Қуритиш. Хом-ашёлар ҳар хил кўринишда турли хил ҳароратда қуритилади.

Эфир мойларини сақлайдиган хом-ашёлар (жамбил, қалампирмунчоқ) 30—35°C дан юқори бўлмаган ҳароратда қуритилади. Юқорироқ ҳароратда қуритиш эфир мойлар миқдорининг тез камайишига ва хом – ашё қийматининг пасайишига олиб келади. Гликозидлар мавжуд бўлган (дигиталис, май марваридгули ва бошқалар) хом – ашёни 55—60°C ҳароратда қуритиш зарур. С витаминларни сақловчи хом-ашё 80—90°C ҳароратда қуритилади. Бироқ, қоидага кўра хом-ашёни иситиш ҳарорати 50—60°C дан юқори бўлиши керак эмас, чунки юқорироқ ҳароратда айрим доривор моддалар парчланади. Хом-ашёни очиқ ҳавода, айвон, бостирма ёки хоналарда ҳаво билан қуёш иссиғидан фойдаланиб қуритиш мумкин. Фақат ёз ва эрта кузда куруқ об – ҳаво шароитида очиқ ҳавода қуритиш мумкин. Хом-ашё қуритишнинг ушбу усулида (игир илдизпояси, валериана илдизи билан илдизпояси ва бошқалар) қуёш нурлари таъсирида керакли биологик фаол моддалар парчланиб кетмайди. Хом – ашё брезентга ёки бошқа матолар устида қуритилади. Кечқурун уни шудрингдан ҳимоя қилиш учун ёпиш зарур. Кўпроқ очиқ айвонлар тагида қуритиш мақсадга мувофиқдир, чунки бу жойларда шамол айланиши яхши бўлади ва хом–ашёга учун керакли шароит яратилади.

Айвонлар остидаги сояда амалда барча турдаги доривор ўсимликларнинг хом – ашёсини қуритиш мумкин. Доривор хом – ашёни яхши елвизак бўладиган шифир ёки темир том остидаги чердакда ёки ёпиқ хоналарда ҳам қуритиш мумкин. Иссиқ қуёшли кунларда чердакларнинг ҳаво ҳарорати 40—50°C га етади. Бундай шароитда хом – ашё тез қурийд, ўз рангини, ҳидини, биологик фаоллигини йўқотмасдан яхши сақланади. Чердакда қуритиш майдонини кенгайтириш учун қоплардан, дока ёки бошқа юмшоқ матолардан сўри қилинади. Сўри қаватларининг оралиқ масофаси 30 – 60см бўлади. Хом – ашё бир хил қалинликда 1–2 см қилиб ёйилади (тахланади), барглр буралмаслиги ёки букилмаслиги учун тўғирланади.

Битта чердакда бир турга мансуб ўсимликдан тайёрланган хом – ашёни қуритиш тавсия қилинади. Агар бундай қилишнинг имкони бўлмаса, улар орасидан ўтиш учун жой қилиниб, хом – ашёлар алоҳида жойларда қуритилади. Сўрида қуритилган хом – ашёнинг сифати яхши бўлади, шунинг учун чердакнинг полига мато ёки бошқа нарсалар тўшалади. Хом – ашёни чердакда қуритиш учун яхши шамоллатиб туриш лозим бўлади. Чердакнинг ён тарафларидаги дераза ва эшиклари очиб қўйилади; қўшимча сифатида ҳаво сўрувчи қувурдан ҳам фойдаланиш мумкин. Хом – ашёни чорвачилик фермасининг чердагида қуритиш мумкин эмас, чунки у жойларда бошқа бегона ҳидлар бўлади. Ёзги таътил даврида келишув асосида мактаб хоналаридан қуритиш учун фойдаланиш мумкин. Совуқ ёмғирли кунларда ўсимликнинг ер остки

қисмлари ва меваларидан йиғилган хом-ашё сунъий иситиш орқали қуритилади. Бунинг учун турли иситгичлар ва қуритгичдан фойдаланиш мумкин.

Агар хом – ашё енгил бўлиб қолса қуритиш тугаган ҳисобланади, сўнгра ўсимликнинг қуриган барглари, гуллари ва тўпгуллари кукун қилиб майдаланади; илдизи, илдизпояси, пўсти, поялари синиб кетадиган хусусиятга эга бўлади; сувли мевалари ёйиб жойлаштирилади ва уларни нам қўл билан сиқилмайди. Турли хил ўсимликларда уларнинг ҳар хил қисмлари қуруқ хом – ашё ҳисобланади. Ўсимлик органларидан тайёрланган ўртача қуруқ хом–ашё қуйидагича бўлади (%): куртас – 40 – 50; илдиз – 40 – 45; ўтлар – 20 – 25; барги – 15– 25; гуллари ва тўпгуллари – 14 – 25; ширали (етилган) мевалари – 15–28; ер ости қисми – 30–35 фоизни ташкил қилади.

Сақланиши. Қуритилган ўсимликлар матолардан қилинган қопчаларга ёки қоғоз пакетларга солинади ва мустаҳкам ясалган яшиқ ёки саватларга жойлаштирилади. Агар хом–ашё таркибида эфир мойлари ёки бошқа учувчи моддалар бўлса, унда уни пўкак билан оғзи мустаҳкам бекитилган шиша идишларда сақланади. Ҳиди ўткир доривор ўсимликларни алоҳида сақлаш керак бўлади. Қуруқ мевалар жуда ҳам гигроскопик бўлади: улар қоғоз халтачаларда қуруқ жойларда сақланади. Тайёр бўлган доривор хом – ашё қуруқ, салқин, яхши шамоллайдиган хонада, қоронғи жойда сақланади: гуллари, ўтлари ва барглари – 1–2 йил; илдизи, илдизпояси ва пўсти – 2–3 йил шифобахшлик хусусиятини йўқотмайди.

REFERENCES:

1. Ёзиев Л.Х., Арабова Н.З. Доривор ўсимликлар. -Қарши: Насаф, 2017.
2. Курмуков А.Г., Белолипов И.В. Дикорастущие лекарственное растения Узбекистана. –Т.: Extremumpress, 2012. - 288 с.
3. Халматов Х.Х., Харламов И.А., Мавланкулова З.И. Лекарственные растения Центральной Азии. –Т.:Абу Али Ибн Сино, 1998. -296 с.